

עיוני "בראשית"

ההנחה הבסיסית של הדברים שנביא להלן היא, שההיקרות הראשונה של מילה או של מושג בתורה משמשת מקור להבנת אותה מילה בהיקריותיה הנוספות. על פי זה, משמעותו של ספר "בראשית" היא מעבר למשמעות הרגילה שלו: למילותיו יש משמעות ראשונית המסייעת להבנת התורה לכל אורכה. ההנחה השנייה של דיון זה היא שהמקרא מפרש את עצמו¹, כלומר בספר "בראשית" הונח יסוד הפרשנות לתורה וצריך לעיין בספר זה כל אימת שבאים לפרש מילה, פסוק או עניין כלשהו. נדגים את הדבר באמצעות חמש מילים, שלוש מקבוצה אחת ושתיים מקבוצה אחרת.

1. אדם/איש: "ויאמר אלקים נעשה אדם בצלמנו כדמותנו" (בראשית א', כו). בפסוק הקודם כתובה המילה "אדמה", שממנה נגזרת המילה "אדם". בבדיקת המקראות מתברר, שבכל פרשת "בראשית" הקדוש ברוך הוא קורא לו "אדם"², החל מבריאתו ועד האמירה לקראת סוף הפרשה "אמחה את האדם אשר בראתי מעל פני האדמה" (שם ו', ז). אגב, בפסוק זה שוב יש רמז על הקשר שבין אדם לאדמה. השם אדם בא לומר לאדם שהוא נחשב כאדמה בלבד, ועם כל חשיבותו אל לו להתייחר שכן אינו נחשב למאומה. ואכן, בפסוק "ויצר ה' אלקים את האדם עפר מן האדמה" (שם ב', ז) מודגש הדבר.

רמז לכך אפשר למצוא בגימטריה של המילה "אדם", שסך אותיותיה הוא 45, מספר השווה למילה "מה". דהיינו, אתה האדם אינך שווה מאומה³. לעומת זאת, האדם קרא לעצמו "איש", ככתוב: "...לזאת יקרא אשה כי מאיש לוקחה זאת" (שם ב', כג). כלומר, האדם לא קיבל את הקביעה שהוא "מה", אלא אמר "אני איש" (איש - אדם יש)⁴.

1. עיין על כך בספרי "חכמים ותורתם", ירושלים תשנ"ז, עמודים 139-145.
2. על הפסוק "על כן יעזוב איש את אביו ואת אמו" וכי' (בראשית ב', כד) רש"י מפרש: "רוח הקודש אומרת כן".
3. בספר שמות ט"ז, ד, את המילים "ונחננו מה כי תלינו עלינו", אומר רש"י: "מה אנחנו חשובין". על רעיון זה עיין במסכת חולין פט, ע"א.
4. מעניין ללמוד מתוך הפסוק שהאדם חש עצמו בבחינת "יש" רק לאחר שיש לו אשה. דהיינו, מאחר שהיא נקראת אשה, הופך האדם לאיש. אין בכל התיאור הזה משום שלילת הפרשנות המתארת את האדם כיצירה מושלמת ומרכזית בבריאה. בסוגיה זו טיפל בהרחבה חיים שיין בספרו "אדם משפט וחברה בהגותו של רבי עובדיה ספורנו", תל-אביב תשס"א. עיין שם במיוחד בעמ' 291.

ההיקרות השנייה של השם "איש" היא אצל חוה⁵: לאחר שילדה את בנה הראשון אמרה: "קניתי איש את ה'" (שם ד', א); ואחר כך מושמעת המילה "איש" בפי למך: "כי איש הרגתי לפצעו וילד לחבורתי" (שם ד', כג). ואכן, לקראת סוף הפרשה ה' מתנחם על שברא את האדם (שם ו', ה-ז).

הפסוק האחרון בפרשה רומז על תקווה חדשה: "ונח מצא חן בעיני ה'". אין הכתוב מפרש במה הוא מצא חן בעיני ה', אך ההסבר לכך נמצא בתחילת הפרשה הבאה: "אלה תולדות נח, נח איש צדיק תמים היה בדורותיו, את האלקים התהלך נח". דהיינו, נח מצא חן כי התהלך בדרך הישר והיה צדיק תמים. אך לעניינו חשוב שהוא נקרא איש. כלומר, לפנינו תופעה חדשה: איש מגיע לדרגה של צדיק תמים ומוצא חן בעיני הבורא⁶.

אדם נוסף שהכתוב מעיד עליו שהוא מצא חן בעיני ה' הוא משה רבנו (שמות י"ג, יז). שעליו אומרת התורה בפי בנות יתרו: "איש מצרי הצילנו מיד הרועים" (שמות ב', יט). על איש זה מסופר בספר במדבר (י"ב, ג): "והאיש משה עבדו מאד מכל האדם אשר על פני האדמה". הפסוק מדייק בהעמידו "איש" כנגד "אדם" ומול "אדמה", ללמדנו שמשה רבנו הצליח להגיע לדרגתו הגבוהה למרות היותו איש, ולהזכיר לנו מה הייתה התכנית בתחילת הבריאה.

יוצא אפוא, שאף על פי שהקב"ה יצר את האדם מתוך כוונה שידע שהוא "מה", האיש הצליח להגיע לדרגות גבוהות, כדוגמת נח ומשה, עד כדי כך שמצאו חן בעיני ה'. מסקנה זו נלמדת מתוך העיון בהיקרות הראשונה של השמות "אדם" ו"איש".

2. קדש: הגימטריה של מילה זו היא 404, ואותה גימטריה יש למילה "דת", דהיינו - עיקר הדת הוא להגיע לקדושה, בבחינת "קדושים תהיו". הפרשנים מצביעים על כך שקדושה קשורה עם פרישות⁷. אשר להגדרה המילונית של "קדוש", במילון אבן שושן כתוב שקודש הוא ההפך מ"חול", וכאשר בודקים שם את ההסבר למילה "חול" מוצאים שהיא ההיפך מקודש. בתורה נמצא את השורש קידש' בסיום הבריאה, שם כתוב: "ויברך אלקים את יום השביעי ויקדש אותו" (בראשית ב', ג)⁸. הקדושה מופיעה אפוא לאחר ששת ימי החול.

5. ראה לעיל הערה 1.

6. השם "נח" בהיפוך הוא חן. שם זה כתוב בפסוק הראשון בפרשת נח שלוש פעמים, כנגד שלוש פעמים "איש" בפרשת בראשית: בפי אדם, בפי חוה ובפי למך.

7. הרש"ר הירש כותב בספרו "חורב", עמ' 287 (הוצאת ספריית בע"מ, ת"א): ויברך את הבעל לתעודתו הקדושה בתור "אב" ואת האשה לתעודתה הקדושה להיות "אם".

8. על סוף פסוק זה עיין בספרי (לעיל הערה 1), עמוד 126.

מעניין, שהיקרות זו של "קדש" כתובה בתורה בקשר לקדושת הזמן - יום השבת. הזמן הוא יצירה של בורא העולם, ורק בידיו הכוח לשנותו⁹. ההיקרות השנייה של השורש קידישי קשורה לקדושת המקום וכתובה בשמות ג', ה, בדבריו של הקב"ה למשה רבנו בסנה: "של נעליך מעל רגליך כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא". קדושת המקום קשורה בדבר שאדם יכול לשנותו. הוא יכול להפוך הר לבקעה או למישור וכן להיפך.

מכאן אפשר להבין שההיקרות השלישית של המושג קודש קשורה באדם¹⁰. בשמות י"ג, ב, כתוב: "קדש לי כל בכור פטר כל רחם בבני ישראל באדם ובבהמה לי הוא". ובעקבות קדושת הבכור כתוב: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש" (שם י"ט, ו). בקדושה זו יש לאדם חלק ברור, שכן מובא בגמרא (קידושין ל, ע"ב): "שלושה שותפין הם באדם: אביו ואמו והקדוש ברוך הוא"¹¹.

לפנינו אפוא דירוג מעניין של הקדושה וחלקו של האדם בה: הראשונה, הכתובה עם סיום הבריאה, היא **קדושת הזמן**, שעליה אין לאדם השפעה; השנייה, הכתובה בתחילת הגאולה, היא **קדושת המקום**, שבה יכול האדם לפעול; והשלישית, שנאמרה ביציאה ממצרים, היא **קדושת האדם**, שבה יש לו חלק¹². האפשרות שהאדם עצמו ייצור קדושה באה לידי ביטוי בציוויו של הקדוש ברוך הוא לעם ישראל לעשות את המקדש וכליו.

ראייה כזו של רצף העניינים עשויה להסביר את סדר הפרשות בספר שמות. רש"י כתב בפרשת כי תשא, בקשר למעשה העגל, שסדר הכתובים אינו תואם את סדר הזמנים (דבריו בפרק ל"א פסוק יח, ד"ה "ויתן אל משה"). ברם, כאמור לעיל, עניין המשכן וכליו מוכיח כי יש אפשרות שהאדם ייצור קדושה. אם כך, אפשר שבני ישראל חשבו שהם רשאים לעשות את העגל, כלומר ליצור דבר שבקדושה מתוך כוונה של "חג לה'". לכן, לאחר מכן, בפרשת פקודי, בקשר לעשיית כלי המשכן, כתוב פעמים רבות "כאשר צוה ה' את משה", ללמדך שאמנם האדם יכול ליצור קדושה, אבל בתנאי שהדברים נעשים על פי ציוויו של בורא העולם. אחרת זה בגדר עבודה זרה.

9. אמירתו של יהושע בן נון, "שמש בגבעון דם וירח בעמק אילון" (יהושע פרק י'), אין בה משום הוכחה שהזמן נתון לשליטתו של האדם, שכן יש שהאדם פונה לבורא העולם שיעשה שינוי במהלך העניינים לטובת כלל ישראל או למען אדם פרטי מישראל. ואכן, הכתובים שם מבהירים שה' נענה לבקשתו של יהושע.

10. מובן שאיננו מתייחסים לקדושה שבספר בראשית ל"ח, כא, על אף שהשורש שלה הוא קידישי.

11. רש"י, בדיבור המתחיל "שלושה שותפין הן", מביא ברייתא ממסכת נדה המפרטת את חלקו של כל אחד מן השותפים: "איש מזריע לובן שבו, אשה מזרעת אודם שבו, והקב"ה נופח בו נשמה, מראה עין ושמיעת אוזן ודיבור".

12. בסוף שירת הים (שמות ט"ו, יז) נאמר: "מקדש ה' כוננו ידיך", אולם יש להבין זאת כחזון לעתיד לבוא. וכן ברש"י שם, ד"ה "מקדש". הדבר מוכח בהמשך מפרשת תרומה, שם נאמר "ועשו לי מקדש", כלומר בני ישראל יעשו זאת.

3. להגיד: נבהיר עתה את ההבדל בין 'אמר' לבין 'הגיד'.¹³ המלבי"ם מסביר בספר דברים, בפרשת הבאת הביכורים, בפירושו למילים "הגדתי היום לה' אלקיך", כי במילה "הגדתי" הכוונה לעשייה. כלומר, עצם הפעולה הכרוכה בהבאת ביכורים - דהיינו אדם יורד לפרדס, רואה פרי שהבכיר, קוטפו, שם אותו בטנא, מעטרו ומוליכו בשירה לירושלים, כפי שמתואר במסכת ביכורים - כל העשייה הזו משמעה "הגדתי היום לה'".

לשון אחר, אדם יכול להעביר את אשר עם לבו מבלי להוציא את הדברים מפיו. זאת בניגוד לשימוש בשורש אימיר, שכוונתו לבטא בשפתיים את המסר שרוצים להביע.¹⁴ את הרעיון הזה של המלבי"ם אפשר להוכיח מפרשת בראשית, מהפסוק "ויאמר מי הגיד לך כי ערום אתה"? (שם ג', יא). שהרי איש לא היה בארץ ולא היה מי שיאמר לאדם משהו. אלא פירוש הפסוק הוא שה' שאל את אדם "אילו מעשים עשית שמהם הבנת כי ערום אתה". לכן ה' השתמש ב"הגד" ולא ב"אמר".

דוגמה זו ממחישה כיצד ההיקרות הראשונה של המילה בספר בראשית מצביעה על הפירוש האוטנטי שלה.¹⁵ אכן, משמעות זו של הגד במובן של עשייה מסייעת לנו להבין היקרויות נוספות של פעלים אלה. לדוגמה, בפסוק: "שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך" (דברים ל"ב, ז), השאלה היא מדוע אצל האב כתוב 'הגד', ואילו אצל הסבא נמצא 'אמר'! לפי ההסבר שהצענו לעיל, העניין הוא שהילד הגדל אצל אביו ואמו לומד מן המעשים שלהם כיצד לנהוג; הוא מקבל תשובות מן המעשים שלהם. ואילו אצל הסבא והסבתא הוא נמצא לעתים רחוקות ולכן הם צריכים לומר לו בפה את אשר ברצונם להעביר לצאצאיהם.

שני המושגים הבאים הם דוגמאות למילים שבספר בראשית יש לכל אחת מהן משמעות אחת ובספר שמות משמעות אחרת. הבדלים אלה מאפשרים לנו להבין את המובן המיוחד של המילה בכל אחד משני הספרים.

13. ראה דברי בנושא זה: (א) בשמעתין, 102, תשרי-כסלו תשנ"א, עמ' 12-14. (ב) בספרי (לעיל הערה 1), עמ' 40-47. ברשימה זו אציג גישה שונה.

14. מכאן הוכחה שאין עניין "הגד" בדרך כלל לשון קשה. אמירתו הידועה של רש"י בעניין "הגד" מתייחסת אך ורק לדברי משה רבנו לפני מעמד הר סיני, "כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבני ישראל", כפי שפירש שם ר' אליהו מזרחי.

15. לפי הצעתי אפשר להבין את דברי רש"י במסכת קידושין, בתחילת הפרק השני. הגמרא מביאה שם כמקור לדין ששלוחו של אדם כמותו, דהיינו שפעולת השליח מיוחסת למשלח, את הביטוי מדברים כ"ד, ב: "ושלחה". רש"י מפרש שם שהתורה יכלה לכתוב 'וגרשה', אלא שהתורה השתמשה בשורש שיליח כדי ללמדנו את דין השליחות. השאלה היא מניין לרש"י שאפשר להשתמש ב"גרש" במקום "שלח". נראה שרש"י למד זאת מבראשית ג'. בפסוק כג כתוב: "ושלחהו ה' אלקים מגן עדן", ובפסוק שאחריו כתוב: "ויגרש את האדם". מכאן למד רש"י שאפשר להשתמש ב"גרש" במקום "שלח".

4. מצרים: בספר בראשית נחשבת ארץ מצרים כמקום חיובי, כפי שכתוב "כֹּה הָיָה כִּאֲרֵץ מִצְרַיִם" (שם י"ג, י), ולכן אברהם הלך בכיוון ארץ זו: "ויסע אברהם הלוך ונסוע הנגבה" (שם י"ב, ט). כך גם אפשר להבין את דברי התורה המציניים שהגר שפחת שרה הייתה מארץ מצרים (שם ט"ז, א), דהיינו שפחה ממקום חשוב. גם כאשר הגר לקחה אשה לבנה, התורה מציינת: "...ותקח לו אמו אשה מארץ מצרים" (שם כ"א, כא). דהיינו, אשת ישמעאל, בנו של אברהם, באה אף היא מאותו מקום חשוב. גם יצחק אבינו שאף להגיע למצרים, אך הדבר נמנע ממנו ע"י הקב"ה (שם כ"ו, ב). יעקב אבינו בא בסופו של דבר למצרים, והוא ומשפחתו נשארו שם על אף שכבר ידעו שיוסף חי. התדהמה גדולה כאשר עוברים לספר שמות, שם ארץ מצרים הופכת לארץ בלתי נסבלת, ארץ המשעבדת את הישראלים, ארץ שיש בה גזירות אכזריות ביותר. אפקט התדהמה קיים רק אם משווים את התמונה על ארץ מצרים המצטיירת בספר בראשית לזו העולה מספר שמות¹⁶.

5. שמחה: מילה זו כתובה בספר בראשית פעם אחת בלבד: כאשר לבן רדף אחרי יעקב והשיגו הוא אמר בין היתר: "ולא הגדת¹⁷ לי ואשלחך בשמחה ובשירים בתך ובכינור" (שם ל"א, כז). לפי הבנתו של לבן, כדי שיהיה שמח צריך לשיר ולהשתמש בכלי נגינה כמו תוף וכינור, מה שקוראים היום "לעשות שמח". לעומת היקרות ראשונה זו של שמחה בולטת ההיקרות השנייה שלה, בספר שמות. במעמד הסנה, כאשר הקב"ה דיבר עם משה בעניין שיתופו של אהרן בשליחות אל פרעה, נאמר: "וגם הנה הוא יוצא לקראתך וראך ושמח בלבו" (שם ד', יד). כאן השמחה היא מן הלב, ללא אמצעים חיצוניים המעוררים אותה. כך מלמדת אותנו התורה את המשמעות של המושגים. זאת בתנאי שנהיה קשובים ורגישים לסדר הדברים, להקשרם ולהשוואה ביניהם.

לסיכום, הדיון במאמר זה התייחס לחמישה מושגים - **אדם, קודש, הגיד, מצרים, שמח** - שהופעתם הראשונה במקרא היא בספר בראשית. מהיקרותם זו למדנו את משמעותם הראשונית והשוויונות אותה למשמעותם בספרים הבאים. יש לציין שמושגים אלה הם רק דוגמה להמחשת הרעיון, בבחינת "יתן לחכם ויחכם עוד".

16. בספר בראשית מסופר אמנם על לקיחתה של שרה אל בית פרעה, אבל היה זה משום שאמרו לפרעה שהיא אחות אברהם, ויש לציין שאיש לא נגע לרעה בשרה או באברהם. לעומת זאת, בימי הרעב באו למצרים מכל הארצות מסביב לשובר אוכל וכולם קיבלו שם את מבוקשם.

17. על פי מה שהסברנו לעיל, השימוש כאן ב"הגד" משמעו שלבן טען ש"לא רק שלא אמרת לי במפורש שאתה עומד לעזוב, אלא גם לא עשית שום מעשה שממנו יכולתי להבין שהנך מתכוון לעזוב את ביתי ללכת לבית אביך".